

Nr. 105 Sauehald

Nokre drag i eldre tids stell av sauene har halde seg like til vår tid, men mykje er vorte annleis. Vi vil gjerne få opplysningar om det som ein hugsar om sauestellet i eldre tid. Vi ber om at De, når svaret gjeld eldre tid, opplyser om korleis ein gjer det nå, og at De, dersom det er mogeleg, fortel når skiftet gjekk for seg. Denne gongen tar vi difor ikkje med det stereotype spørsmålet ”Korleis er det med dette i dag?”

Siste delen av emnelista, eit avsnitt om sauesjukdomar og husråd mot dei, er skriven av fylkesveterinær Gustav Nærland.

I

1. Kor mange sauer hadde dei før på gardane i Dykkar bygd?
2. Har ein høyrte tale om at dei før i tida mjølka søyene og laga ost av mjølka? Når slutta ein med det?
3. Hugsar ein noko om nedgang i sauehaldet i åra kring 1865 – 1917, og kva reknar ein var grunnen til denne nedgangen?
4. Kva for ein sauerase hadde ein i Dykkar bygd?

A. Avlen

5. Heldt ein auga med paringa, eller let ein dyra skjøtte den sjølv?
6. Kva gjorde ein for å hindra for tidleg paring (”sy føre”, ”bøte”)?
7. Dersom ein valde ut avlsdyr (hanndyr), heldt ein då eigen vær eller var det fleire om ein avlsvêr?
8. Kva kallar ein den tida då vær går brunnig (”brune”)?
9. Kva vart fortalt om fylgjene av innavl?
10. Fekk ein vinterlam, og var dei like gode eller betre enn vår- og sommarlam?
11. Vart vêrlam eller vaksne dyr kastret, kva kalla ein dei (gjeldbukk), brukte ein kniv til det eller hadde ein andre måtar å gjera det på?

Kven utførte kastreringa?

12. Fekk søyene ekstra godt stell ei tid før lemminga?

13. Kva vert fortalt om fødselshjelp som ein i tilfelle gav søyene og kven gav slik hjelp (kvinner eller menn)?

14. Korleis stelte ein søyer og lam i den første tida etter fødselen?

15. Korleis stelte ein søyer som miste lammet eller lamma sine?

16. Kva gjorde ein med søyer som ikkje ville vita av lammet sitt?

17. Korleis greidde morlause lam seg?

18. Miste ein ofte lam som vart fødde ute tidleg om våren, og kva gjorde ein for å halda liv i utefødde lam?

19. Leita barn etter utefødde lam og fekk dei noko for det første (eller kvart) lammet dei fann? Hadde den "løna" eit namn?

20. Måtte ein flaskka opp slike lam, og korleis arta dei seg seinare?

21. Kor lenge fekk lammet suga, og korleis vande ein det av (med kevla, kavla, kipling osv.)? Gjev ei skildring av framgangsmåten.

22. Når lammet var avvand, gav ein det då utspedd kumjølke å drikka, og korleis gjorde ein det?

B. Merking

23. Vart lamma merkte, og korleis? Kven gjorde det?

24. Dersom ein sette merke i øyra, kva slag reiskap nytta ein då til det (sauesaks, særleg tang eller holstempel)? Dan De gjeva ein skildring av det systemet ein brukte for å skilja dyra til dei ulike eigarane frå kvarandre?

25. Kva gjorde ein med dei bitane som ein klipte laus?

26. Korleis heldt ein greie på merka til dei ulike saueeigarane i bygda, var dei nedteikna og samla nokon stad?

27. Hadde dei namn på sauer, og kan De namna nokre døme på slike sauenamn?

C. Beiting

28. Når vart sauene slepte ut på beite om våren, og kvar var første beitestaden?
29. Nytt dei flyttbare innhegningar (grinder) for å halda sauene innom eit mindre område, og kva kalla dei denne framgangsmåten (grindgang, kviing, kvereking osv.)?
30. Nytt ein grindgang både på eng, åker og trede?
31. Kva tid på året nytta ein grindene?
32. Var formålet med grindinga å få spreia gjødsla jamt utover?
33. Kor lenge heldt dyra til i grinda før den vart flytta (ei eller fleire netter)? Var dei der også om dagen?
34. Var grindene også vern mot rovdyr?
35. Hadde sauene bjøller om halsen, og korleis var dei laga? Var dei heimesmidde eller kjøpte, og hadde dei ein eller to kolver?
36. Hadde bjøllene noka praktisk oppgåve?
37. Hadde ein hindringar eller band på dyra (klavar, heller, hepte) for at dei ikkje skulle kunna røra seg fritt, og korleis var desse?
38. Tjora ein sauene; når og kvifor gjorde ein det?
39. Kva kalla ein lam som var fødde på sommarbeite?
40. Når vart sommarlamma merkte, og kva gjorde ein med lam som ein ikkje kunne finna eigarmannen til?
41. Kvar var sauene på sommarbeite i Dykkar bygd? Fortel om korleis sauene vart flytte til fjells eller til andre beitemarker og om dei sauene som vart sette ut på småøyar, korleis dei då vart tatt inn og ut av båten, korleis dei vart bundne og korleis ein sytte for drikkevatn på småøyar. Var det ein "leidarsau" i flokken, og hadde kvar sau "fast plass" i drifta?
42. Hadde fleire eigarar dyra sine på fellesbeite?

43. Korleis v art det ordna med tilsyn til dyra – hadde ein gjætar (barn, kvinner) med ein hund til hjelp, eller var det berre eigaren som såg til dei om søndagane?

44. Nokre stader hadde dei ein særleg driftsmåte med gjætar som leigde beite og tok dyr i ”pensjon”. Kan De fortelja om denne framgangsmåten og om desse gjætarane, korleis dei samla dyra og dreiv dei til heis, kva slag utstyr dei hadde (krumstav, kløvhest med mat og kjørler), kvar dei heldt til i heia, korleis dei budde og korleis dei ordna gjætinga (legegjæting)?

45. Kjenner ein til at krøtterhandlarar kjøpte opp sauer, heldt dei på leigd sommararbeite og selde dei som dei kunne få selja levande i bygdene, og let resten gå til byen til slakt?

46. Kan De fortelja om dei farar og ulemper som sauene var utsette for på sommararbeite (rovdyr, skorfeste, lemen, mus, reinflokkar som skitna til beitet)?

47. Korleis fanga ein inn sauene når det var slutt på sommarbeitet, og kva kalla ein dette? Vi vil gjerne få utførlege skildringar av dette arbeidet.

48. Korleis fekk dei einskilde eigarane dyra sine tilbake frå sommarbeitet? Var dei på ein viss dag og viss stad? Fortel utførleg om framgangsmåten.

49. Vart det fest ved slike høve når folk kom saman for å få att sauene sine? Fortel utførleg om dette.

50. Dersom det var komne dyr med framande merke inn i flokken, korleis fekk ein dei då tilbake til rette eigaren (t. d. ved å møte fram med dyra ein viss dag på ein viss stad, eller ved kunngjering)?

51. Kor beitte sauene etter at dei var komne heim frå sommararbeite?

52. Kva slag tilleggsfor for sauene måtte ein ty til på stader der sommarbeitet var dårleg?

D. Vinterstell

53. Kunne sauene gå ute heile vinteren i Dykkar bygd?

54. Om så var, kva slag tilsyn og stell måtte dei då ha?

55. Kvar hadde dei sauene når dei måtte vera i hus om vinteren (saman med andre husdyr – ku, hest, gris med eigen gare – eller i særskilt sauehus)?
56. Kan De skildra sauehuset i Dykkar bygd, og m.a. fortelja oss om sauene hadde bås og om kva slag underbreidsle (strø) som vart nytta?
57. Heldt vêren til i hestestallen om vinteren?
58. Kva slag for fekk sauene inne om vinteren (høy, lauv, mose, tang og tare, fiskeavfall)?
59. Vart dei slepte ut om vinteren og kor ofte? Fekk dei då beit og brom?

II. Utbytte

A. Ulla

60. Kor ofte vart sauene klipte?
61. Kva kalla dei den reiskapen som ein klipte sauene med (skjere, saueskjere e. a.)?
62. Når skulle ein klippa (i ny)?
63. Vart sauene klipte ståande, eller vart dei lagt i fanget (samansnørte el, fri)?
64. Klipte dei ute, eller vart det gjort t.d. på ein låve?
65. Dersom ein klipte ute, gjekk det då for seg i særlege kveer i utmarka, og kva kalla ein desse (sauegard, sauetøkje, smaletøkje eller –tekkje)?
66. Vart sauene vaska før dei vart klipte, og vart det gjort av menn? Gjev ei utførleg skildring av framgangsmåten.
67. Vart vatnet som sauene var vaske i, nytta til noko?
68. Var det alltid k vinner som klipte sauene?
69. Kjenner De andre måtar å fjerna ulla på enn klipping, korleis var i tilfelle denne framgangsmåten, og var det manns- eller kvinnearbeid?

70. Kva tyder orda ru og å rua smalen? Kvar og korleis gjekk ruinga for seg? Vart det skilt mellom tag og tel?
71. Skulle ein gjera noko med dyra før dei vart klipte, t.d. la dei lukta på eller bita i saksa?
72. Let dei det stå att ein ulldott på sauene når dei klipte? Kvar på kroppen stod denne dotten, kva kalla dei den, vart det gjort slik med alle sauene kvar gong dei klipte, eller vart det berre gjort med lam som vart klipte første gongen? Hadde dei noko særskilt namn på denne framgangsmåten (halvklipping)?
73. Var det noko særskild tru knytt til denne ulldotten som stod att, og når slutta dei med denne skikken?
74. Skulle ein gjera noko med sauene etter klippinga, t.d. gi dei brød eller la dei lukta på ein dott av den klipte ulla?
76. Vart vatnet som ulla var vaska i, nytta til noko anna også?
77. Kva heitte ulla som ein fekk ved dei ulike klippetidene?
78. Kva kalla dei ulla frå dei ymse kroppsdelane på sauene, og vart desse ullslaga ulikt vurdert?
79. Korleis vart dei ulike ullslaga nytta til veving, innslag, renning, strikking osv.?
80. Heldt ein både kvite og svarte sauene, og korleis skulle talhøvet vera mellom dei med tanke på at ein skulle blanda svart og kvitt for å få så mykje grått som ein trong?
81. Vart den svarte ulla rekna for å vera like god som den kvite?

B. Slakt

82. Heldt dei nokre sauene med lam i heimemarka for å ha slakt utetter sommaren?
83. Kva tyder orda dilkelam og dilkekjøtt?

84. Korleis vart sauer gjødd til slakt eller sal?

85. Vog dei sauene når dei vart selde til slakt, eller vart dei vurdert etter skjønn? Kva slag reglar hadde ein å gå etter når ein vurderte vekta av ein sau?

86. Vart sauer selde til slakt med ulla på?

87. Når var den vanlege slaktetida for sauer og lam?

Kan De fortelja korleis dei avliva dyra, tappa blodet av dei (ved halsestikk eller bringestikk), flådde dei (belgflåing), korleis innmaten vart tatt ut og stelt (skyld i bekk)? Var det berre mannfolk som gjorde slikt arbeid?

88. Hugsar ein gamle slakteskikkar, t.d. at visse deler av slaktet skulle kastast på ein viss måte, e.a.? Hadde ein noko namn på dette stykket ("rabnasteikjo")?

89. Var det kvinnearbeid å ta seg av blodet og innmaten?

90. Kva laga dei av mat som måtte nyttast med ein gong og av mat som heldt seg? Nytta dei hjernen (heilen) og testiklane, og korleis?

91. Korleis konserverte dei elles slaktet (salting, speking), og var dette mannsarbeid?

92. Korleis nytta dei skinn, senar og bein til bruksting?

93. Korleis vart dei ulike delane av sauemagen nytta?

94. Har dei nytta sauemjøl, saueblod og sauelort som medisin for menneske? Kva for sjukdomar vart desse emna nytta mot, og korleis vart dei nytta?

III. Sauesjukdomar

95. Kva namn hadde dei på utriveleg (sjuk) mager sau og lam (tase, raudott e.a.)?

96. Kva namn hadde ein på det fenomen at sauene miste ulla, kva meinte ein var årsaka til dette og kva rådgerder nytta ein mot det?

97. Kva namn hadde ein i Dykkar bygd på den saueplaga som er kalla han-

tikk, hantikka, skaubjørn, påte, flått, kyraflått, orelus o.a. (*Ixodes ricinus*)? – Vi tenker her ikkje på sauekrabbe (som også er kalla flått) og lus (veit).

98. Kva namn hadde ein på saueskabb, og kva rådgerder hadde ein mot den?

99. Kva namn hadde ein på den sjukdommen som vert kalla alveld (lyngsjuke, lyngfarang, yla, hovdasott e.a.)? Kva meinte ein var årsaka til denne sjukdomen, og kva rådgerder hadde ein mot den? Var det visse truer eller segner om den?

100. Kva var beitasott?

101. Kva var gnagsott?

102. Kan sauene missa jorten? Kva kalla ein det, og korleis gjekk det for seg? Korleis kunne ein gi sauene jorten tilbake?

103. Kunne sauene verta utsett for finnskot, og korleis viste det seg? Hadde ein andre namn for dette?

104. Ein sauesjukdom er kalla vass-sott. Kjenner De den, og kjenner De andre namn på den? Kva meinte ein var årsaka til den, og kva rådgerder hadde ein mot den?

105. Ein sauesjukdom er kalla vasspåke, kverkabolga eller flyndresjuka. Kjenner De den, og kjenner De andre namn på den? Hadde ein eit særskilt namn på ein sau som hadde denne sjukdommen (påkatase)? Kva meinte dei var årsaka til den, og kva rådgerder hadde dei mot den?

106. Kva namn hadde dei på leveriktar (leverflyndrer, troll el. i levra e.a.)? Kjenner ein to slag leverikte, den store og den vesle?

107. Kva for namn hadde ein på blodmangel (anemi) – bleiksott e.a.? Kva merke hadde ein på blodmangel?

108. Kva namn hadde ein på det at sauene var halt (bråtasjuka, fotasjuka, fotfarang, ledsjuka, ledverk e.a., at den var draghalt, dragslegen e.a.)? Kva meinte ein var årsaka til dette, og kva rådgerder hadde dei mot det?

109. Kjenner De ein sjukdom som er kalla romebrot, storrbrot, beinsjuka, beinmjuka; og kjenner De andre namn på den? Kva meinte dei var årsaka til den, og kva rådgjerdar hadde de mot den?

110. Kva er klauvmakk, og kjenner De andre namn på den?

111. Kva namn kjenner De på den sjukdomen som i veterinærmedisinen er kalla bråsott (spreng, blodspreg, brådaude, snaresjuka, blåsjuka e.a.)? Kva slag dyr fekk sjukdomen, kva meinte dei var årsaka til den, kva kunne ein gjera for å hindra at sauene fekk den, og kva rådgjerdar hadde ein mot den? Vart bråsott-lam nytta til mat for folk i eldre tid?

112. Kva namn kjenner De for sauekoppar og geitekoppar?

113. Kjenner De sjukdomen sårkje eller brunasårkje, og kjenner De andre namn på den?

114. Kjenner De sjukdomen augneverk, augnefarang, eller nagl? Var denne sjukdomen smittsam, kvar fekk dyra den, kva meinte ein var årsaka til den, og kva rådgjerdar hadde dei mot den?

115. Kjenner De sjukdomen sjodogg eller sjødogg, og kjenner De andre namn på den? Finst det sjodogg berre hjå storfe, berre hjå sau eller hjå begge? Er raudsott (blodpiss, hagasott) og sjodogg same sjukdomen eller to ulike?

116. Kva namn kjenner De på den sjukdomen som ofte er kalla dreiesjuka (kringgonga, ragasott, sveiva, sviva, tunnesjuka, møn(a)drag, møn(a)sott e.a.)? Kva meinte dei var årsaka til den, og kva rådgjerdar hadde dei mot den? Kva tyder det å møna sauene?

117. Kjenner De ein sjukdom som er kalla villa eller broten hals, og kjenner De andre namn på den? Kva meinte dei var årsaka til den, og når får dyra den? Kva rådgjerdar hadde dei mot den?

118. Kjenner De andre namn på ein sjukdom som ofte er kalla jurbrann, jurverk og ormehogg? Kva meinte dei var årsaka til den, og kva rådgjerdar hadde dei mot den?

119. Kva namn nytta dei om slire eller burframfall, kva meinte dei var årsaka til dette, og kva rådgjerdar hadde dei mot det?

120. Kva namn nytta dei om bur- eller børsl yng (snurpebur e.a.)? Kva meinte dei var årsaka til dette? Korleis skjedde forløyisinga i slike tilfelle?

121. Kva er steinbur?

122. Kva er bustein?

123. Kva namn hadde dei på etterburden? Kva meinte dei var årsaka til at etterburden i nokre tilfelle vart halden tilbake? Kva gjorde dei for å få den til å koma hjå sauene?

124. Kva namn nytta dei om sjukdomen burverk eller burbrann? Kva meinte dei var årsaka til den, og kva rådgjerdar hadde dei mot den?

Dette er berre nokre sauesjukdomar og sjukdomsnamn, særleg slike som kan ha vore kjende i eldre tid. Vi vil også gjerne ha opplysningar om andre sjukdomar og vantrivnadsformer som de kjenner til hjå sauene: namn, når og kvar dei særleg viste seg, til særlege årstider, på særlege utmarksbeite, under særlege vêrtilhøve, og kva for medisinar og kurar dei nytta mot desse sjukdomane.

125. Var det visse plantar som sauene ikkje tolde, og kva for plantar var det?

126. Fortel om ordtak, segner og truer som gjeld sauene.